

آیین نقاره‌کوبی یا نوبت‌نوازی در حرم مطهر رضوی^۱

(تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۶/۳، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۸/۲۷)

سید رضا مشرف^۲

چکیده

عبادت، کار و زندگی در مشهد، با آوای نقاره از حرم مطهر رضوی آغاز می‌شود. آیین نقاره‌زنی یا نقاره‌کوبی که به آن نوبت‌نوازی هم می‌گویند، رسم و سنتی دیرینه است که از روزگار گذشته در این سرزمین رواج داشته است. به طور معمول وقایع مختلف و متنوعی را با نوبت‌نوازی اعلام می‌کنند. از جمله می‌توان به مراسم مخصوص طلوع و غروب آفتاب، اعلام وقت نماز، آغاز بهار، آغاز نوروز، میلاد ائمه اطهار(ع)، مراسم و تشریفات دولتی و انواع مناسبت‌های زندگی اجتماعی اشاره کرد. در حقیقت، نقاره را می‌توان نوعی رسانه دانست؛ رسانه‌ای که از دل آیین‌ها و سنت‌های این سرزمین بیرون آمده است. در مقاله حاضر که از نوع توصیفی است، به مفهوم نقاره، آلات و ادوات آن، آیین نقاره‌کوبی در ایران، تاریخچه نقاره‌خانه آستان قدس رضوی، ترتیب نواختن نقاره و زبانزدها و مثل‌های مرتبط با نقاره‌نوازی پرداخته شده است. اطلاعات مورد نیاز این مقاله به روش اسنادی جمع‌آوری شده و به سبب سکونت پژوهشگر در مشهد مقدس، نواقص اطلاعات از طریق مصاحبه با نقاره‌نوازان آستان قدس رضوی مرتفع شده است.

کلیدواژه‌ها: حرم مطهر رضوی، نقاره‌کوبی، نوبت‌نوازی، نقاره، نقاره‌چی.

۱. این مقاله برگرفته از پژوهشی با عنوان «جستاری در آداب نقاره‌کوبی و نوبت‌نوازی» است که برای مرکز تحقیقات صداوسیما در واحد پژوهش مرکز خراسان رضوی انجام گرفته است.
۲. دکترای انسان‌شناسی از دانشگاه سوربون فرانسه

۱. مقدمه

عبادت، کار و زندگی در مشهد، با آوای نقاره از حرم مطهر رضوی آغاز می‌شود. آیین نقاره‌زنی یا نقاره‌کوبی که به آن نوبت‌نوازی هم می‌گویند، رسم و سنتی دیرینه است که از روزگاران گذشته در این سرزمین رواج داشته است. اولین کاربرد نقاره، اعلام وقایع مختلف و متنوع است؛ از جمله می‌توان به مراسم مخصوص طلوع و غروب آفتاب، اعلام وقت نماز، آغاز بهار، آغاز نوروز، ایام میلاد ائمه اطهار(ع)، مراسم و تشریفات دولتی و دیگر مناسبت‌های مهم دینی اشاره کرد. در حقیقت، نقاره را می‌توان نوعی رسانه دانست، رسانه‌ای که از دل آیین‌ها و سنت‌های این سرزمین بیرون آمده است. مقاله حاضر، برگرفته از پژوهشی است که طی سال‌های ۱۳۶۳، ۱۳۸۲ و ۱۳۹۹ اجرا و تکمیل شده و درصدد پاسخ به پرسش‌های زیر است:

۱. نقاره چیست؟ آلات و ادوات نقاره‌زنی کدام‌اند؟
۲. آیین نقاره‌کوبی چیست؟ در ایران چه پیشینه‌ای دارد و چگونه به این سرزمین راه یافته است؟

۳. بنای نقاره‌خانه آستان قدس رضوی چه تاریخچه‌ای دارد؟

۴. آیا آیین نقاره‌کوبی در سروده‌ها، متل‌ها و ضرب‌المثل‌ها بازتابی داشته است؟

برای نگارش مقاله حاضر، به منابع و نوشته‌های زیادی مراجعه شده است. همچنین در طول سفر به دیار طبرس و شهرهای جنوبی استان خراسان، با افرادی که درباره این آیین قدیمی، اطلاعاتی داشته‌اند؛ گفت‌وگو شده است. در این میان، مهم‌ترین حاصل این سفر را می‌توان آشنایی و مصاحبه با مرحوم حاج احمد اقوام شکوهی^۱، سرپرست نقاره‌زنان آستان قدس رضوی دانست.

روش پژوهش و گردآوری اطلاعات، از ساختار پژوهش‌های کیفی و روش‌های پژوهشی مشارکتی پیروی کرده و جمع‌آوری اطلاعات و تحلیل محتوای آن، بر اساس منابع موجود، مصاحبه و به شکلی خاص، روش میدانی بوده است. (سفر به مناطق

۱. مرحوم حاج احمد اقوام شکوهی قدیمی‌ترین نقاره‌زن در حرم مطهر رضوی است که پس از هفتاد سال خدمت در ۱۳۹۶/۹/۲۲ دار فانی را وداع گفتند.

آیین نقاره‌کوبی یا نوبت‌نوازی در حرم مطهر رضوی ❖ ۶۵

جنوبی و گفت‌وگو با نقاره‌چیان آستان قدس رضوی مشاهده مستقیم و مصاحبه، عکس - فیلم... نکته مهم این است که به دلیل ماهیت موضوع و زمینه گسترده آن، منابع و مآخذ، بسیار متعدد و متنوع بودند و فقدان یک پژوهش کامل درباره موضوع، پژوهشگر را واداشت که برای هر مطلب کوچک، به این منابع رجوع کند. علاوه بر این، برخی از منابع دور از دسترس که با شمارگان اندک در کتابخانه‌های معتبر (کتابخانه آستان قدس رضوی) یافت می‌شوند و برخی دیگر که، همچون فرهنگ‌نامه‌ها و مجلات... زمینه‌های کاملاً تخصصی داشته‌اند، در نگارش مقاله حاضر مورد توجه قرار گرفته‌اند.

۲. پیشینه پژوهش

کهن بودن آیین نوبت‌نوازی و بازتاب وقایع گوناگون زندگی، در متن بسیاری از نگاه‌ها به تفصیل و یا به اجمال آمده است. صرف‌نظر از کتب تاریخی و نگاه‌های مورخان دوره باستان (گزنفون) (۱۳۵۰) که اشاراتی به کاربرد نقاره و تأثیر آن بر جنگ داشته‌اند، در آثار نویسندگان بعد از اسلام نیز، مطالبی جسته و گریخته می‌توان یافت که به توصیف اجمالی این آیین کهن پرداخته‌اند. از جمله:

مقدمه ابن خلدون (۱۳۳۷)، رستم/التواریخ رستم‌الحکما (۱۳۸۰) و تاریخ عالم آرای عباسی اسکندر بیک ترکمان (منشی) (۱۳۳۵)، تاریخ بیهقی و سفرنامه‌های سانسون (۱۳۴۷) پیترودلاواله (۱۳۴۸)، شاردن (۱۳۳۵)، تاورنیه (۱۳۳۶) و مارکوپولو (۱۳۵۰)... و در دوران معاصر، نوشته‌های باستانی پاریزی (۱۳۵۷) و کتاب تاریخ موسیقی نظامی ایران اثر حسین علی ملاح (۱۳۵۴) و فرهنگ‌نامه‌های آندراج (بی‌تا)، معین، عمید (۱۳۵۰) و اثر به یادماندن یحیی ذکاء (۱۳۵۶) در مجله هنر و مردم و فهرست بسیاری از نگاه‌های دیگر که در متن مقاله حاضر و منابع و مآخذ به آنها اشاره شده است اما نکته مهم این است که: مقاله حاضر، برگرفته از دو پژوهش بلند در سال‌های ۱۳۶۳ و ۱۳۸۲ است و ضمن بهره‌گیری از تمامی این نگاه‌ها، از روش پژوهش میدانی و تکنیک مصاحبه نیز در نگارش نهایی بهره کامل برده است.

۳. بحث و بررسی

گفتنی است که چون نوبت‌زدن را به طور معمول، از راه اطلاق جز به کل، با نام یکی از افزارهای موسیقی که در گروه نوبت‌نوازی نواخته می‌شود، خوانده‌اند، نوبت‌زنی را، نقاره‌کوبی نیز گفته‌اند. از واژه نقاره در زبان فارسی، اصطلاحات زیر به دست آمده است: نقاره‌زنی، نقاره‌کوبی، نقاره‌زن، نقارچی، نقاره‌چیان، نقاره‌خانه.

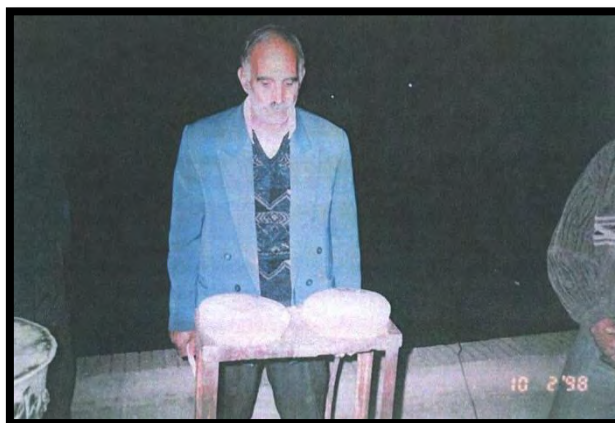
وسایل نقاره‌زنی در گذشته عبارت بودند از: نقاره، دهل، سرنا و سنج. در پایتخت نیز از کرنا استفاده می‌شد اما وسایل نقاره‌زنی آستان قدس رضوی عبارت‌اند از: کرنا و طبل. هنگام اجرای مراسم، ۴ طبل در سمت راست نقاره‌خانه (شمال) رو به گنبد مطلای امام و بر روی صندلی‌های کوچک می‌نشینند و ۶ کرنا نواز به ترتیب، در کنار سرنواز در سمت چپ نقاره‌خانه (جنوب) می‌ایستند و هماهنگ نقاره‌نوازی می‌کنند. در نقاره‌نوازی از ۴ نوع طبل به نام‌های طبل سرچاشنی، گاه برگاه (گورگه، گورگ)، تخم‌مرغی و ساده (میانه) استفاده می‌شود. در ادامه، مهم‌ترین ادوات و آلات نقاره‌زنی معرفی خواهند شد:

۳-۱. آلات و ادوات نقاره‌کوبی

نقاره^۱: به فتح نون و تشدید قاف: ساز ضربی به صورت طبل دوتایی است که سطح یکی از دیگری کوچک‌تر است و هر دو به وسیله یک نوازنده با دو چوب نواخته می‌شود. نقاره از دو طبل کاسه‌مانند درست شده که کاسه بزرگ‌تر، صدای بم و کاسه کوچک، صدای زیر می‌دهد. این کاسه به طور معمول، از مس، سفال یا برنج ساخته می‌شود و پوستی از گاو، گوسفند یا شتر بر روی آن می‌کشند.

در اصطلاح محلی کرمان، به نقاره بزرگ، ناقاره و به نقاره کوچک، زیل می‌گویند. البته واژه نقاره، نقاره، نکاره، نگرا^۲ از واژه عربی نقر^۳ به معنی «زدن» و «کوبیدن» است.

-
1. Kettle drum
 2. nagora
 3. naqr

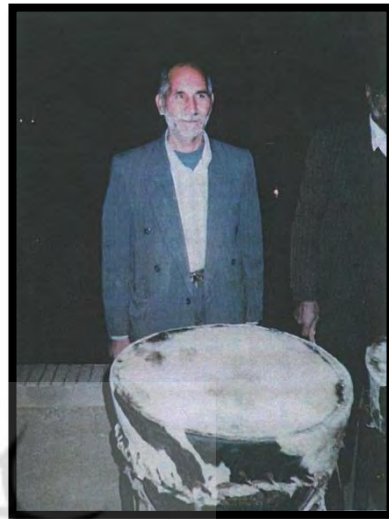

تصویر ۱. چاشنی یا طبل دوتایی (آرشیو شخصی نگارنده)

در زبان ترکی آذربایجانی آن را «قوشا ناقاره» می‌خوانند. قوشا به ترکی، به معنی جفت است؛ یعنی ناقاره‌ای که دارای جفت کاسه است. البته باید اشاره کرد که در آذربایجان، به نوعی ساز ضربی نیز که دو رویه آن پوست دارد و با دست بر یک طرف آن ضرب می‌گیرند ناقارا می‌گویند. زمانی این ساز، دهل محسوب می‌شد و نوازنده با چوب‌های کوچک، آن را می‌نواخت. در مازندران نیز به آن «دسر کوتن»^۱ می‌گویند که به معنی «روی دو سر کوبیدن» است.

این ساز را بر به طور معمول، بر روی پایه‌ای مخصوص سوار می‌کنند و آن را با دو چوب به نام چوب نقاره و با دو دست می‌نوازند؛ گاهی یک دست در بم و دست دیگر در زیر کار می‌کند و گاهی هر دو چوب به بم یا زیر می‌خورد. در مجالس خانگی یا مشابه، ساز را بر روی قطعه فرش قرار می‌دهند و با دو ترکه نازک چوب بر آن می‌کوبند. در دانشنامه بریتانیکا درباره نقاره چنین نوشته شده است: «بنیاد و سرچشمه نقاره ناروشن است و باید آن را در مشرق‌زمین جست، رومی‌ها و یونانیان آن را به خوبی می‌شناختند، لیک در همان حال به آن مانند یک ساز رزمی بیگانه می‌نگریستند.» (پهلوان، پایگاه دایرةالمعارف بزرگ اسلامی: ۱۳۹۷)

یحیی ذکا نیز در باره نقاره که یکی از افزارهای نوبت‌زنی است، می‌نویسد: «نقاره یا نکاره، یک طبل یا دهل بزرگی بود، به شکل دیگ برنجی که هرچه پایین‌تر می‌رفت، باریک‌تر می‌گردید و روی آن که قطرش نزدیک $\frac{1}{4}$ یا $\frac{3}{4}$ پا بود، با پوست گاومیش پوشیده می‌شد.» (ذکا، ۱۳۵۶: ۳۹)

تصویر ۲. نقاره

(آرشیو شخصی نگارنده)

پیتر و دلاواله، در سفرنامه خویش، ضمن شرح ورود فرستاده هند به اصفهان، در دوران صفویه، در همین باره می‌نویسد: «سفیر همراهی می‌شد با مجموعه‌ای از آلات موسیقی شگفت‌آور جنگی بویژه با نقاره در اندازه بسیار بزرگ که جفتی از آنها بر روی فیل برده می‌شد، در حالی که یک تن هندی با پاهای باز میان آنها بر روی فیل سوار شده بود و با هر دو دست خود چوبی گاه به این و گاه به آن می‌نواخت. حال این کُوس بزرگ چه غوغا و ولوله‌ای پدید می‌آورد و تا چه اندازه تماشایی بود، که تصورش را به گردن خواننده می‌گذارم.» (دلاواله، ۱۳۴۸ به نقل از ذکا، ۱۳۵۶: ۳۹)

کره‌نای یا کرنا^۱ شیپور بزرگ یا نای جنگی: یکی از افزارهای اصلی در دستگاه نقاره‌زنی است که به آن کارنای، کرنای کارنا، کره‌نای و نیز کرنای و خرنای هم گفته شده. مثال از فردوسی: خروشیدن کُوس با کُرنای، همان زنگ زرین و درآی هندی است. (عمید، ذیل کرنا).

یادآوری می‌شود که واژه کار در زبان‌های کهن ایرانی به معنای نبرد و جنگ است همچنان که کارزار در فارسی کنونی به میدان جنگ گفته می‌شود. بنابراین، کارنای به معنای نای رزمی و در برابر این واژه، سورنای به معنای نای بزمی است.

1. karanây (karnâ)

آیین نقاره‌کوبی یا نوبت‌نوازی در حرم مطهر رضوی ❖ ۶۹

شکل کره‌نای در هر دوره و زمانی، به تناسب محیط، آداب و رسوم و پیشرفت فرهنگ و هنر، تغییراتی داشته است. هم اکنون چندین گونه کرنا از جمله کرنا چوبی و فلزی فارسی، کرنا استان‌های شمالی و کرنا فلزی خراسان، در ایران وجود دارد. در کاوش‌های باستان‌شناسان در منطقه تخت‌جمشید فارس، از بالای آرامگاه اردشیر سوم از شاهان هخامنشی، کرنا بلندی به دست آمده است که اکنون در موزه تخت‌جمشید نگاهداری می‌شود. بلندی این نای فلزی، ۱/۲۰ متر و قطر دهانه‌اش ۵۰ سانتی‌متر است. قطر لوله این کرنا در جایی که باریک‌تر شده، به ۵ سانتی‌متر می‌رسد و چون باریکی آن باید به اندازه‌ای باشد که در دهان نوازنده قرارگیرد، پس درازی لوله آن، به احتمال بسیار بیشتر از این بوده است. این تنها نمونه‌ای از افزارهای موسیقی دوره هخامنشی است که استفاده از آنها را در موسیقی رزمی، ثابت کرده است. علاوه بر این کنده‌کاری روی یک جام سیمین از دوره ساسانی، نشان‌دهنده چگونگی کرنا‌های این دوره و نواختن آنهاست.

بر روی این جام، هفت کرنازن برده ایستاده‌اند و یک دست خود را به کمر زده و با دست دیگر، لوله کرنا بلندی را رو به بالا گرفته‌اند و می‌نوازند. شکل این کرناها با دوره هخامنشی تفاوت دارد. به این معنا که لوله آنها که از سه بند تشکیل شده، خمیده و دهانه‌شان تنگ‌تر است. همچنین در سنگ‌نگاره‌های طاق بستان در کرمانشاه که مجلس شکاری را مجسم کرده است، وجود کرنازن‌ها مشخص است.

تاورنیه جهانگرد فرانسوی، در سفرنامه خود، ضمن شرح آداب و ساعات نقاره‌کوبی در اصفهان و آلات و ادواتی که، نقاره‌چیان دارند، به توصیف یک نوع کرنا نیز پرداخته است. وی می‌نویسد: «این جماعت نقاره‌چیان می‌روند در یک بلندی می‌ایستند که صدای نقاره‌شان به همه شهر برسد و یک قسم کرنا هم دارند که هفت هشت پا طول دارد. و چون دهانش خیلی گشاد است، صدای آن تا نیم (لیو) مسافت می‌رود. اما کرنا فقط در پایتخت و کرسی ایالت زده می‌شود.» (تاورنیه، ۱۳۳۶: ۹۳۶ - ۹۳۵)

سانسون جهانگرد و مبلغ عیسوی که در زمان شاه سلیمان صفوی به ایران سفر کرده است، ضمن توصیف سنت نقاره‌کوبی می‌نویسد: «کرنا شیپور بلندی است که در آن از

ته گلو فریاد می‌کنند و این فریادها با صدای قره‌نی، نقاره‌ها و طبل‌ها هماهنگی دارد.... فقط والی‌ها و خان‌ها به نسبت عظمت قلمرو حکومتشان می‌توانند کم و بیش، تعدادی از این کرناها را داشته باشند. والی‌ها یا خان‌ها وقتی مسافرت و یا شکار می‌روند دسته کرنا را با خود همراه می‌برند.» (سانسون، ۱۳۴۷: ۱۱۶)

با دقت نظر در نوشته‌های این جهانگردان، می‌توان دریافت که از کره‌نای نه تنها به عنوان نوعی موسیقی رزمی استفاده می‌شده است، بلکه داشتن و نواختن آن در مکان‌ها و زمان‌های خاص، نشانه‌ای از تشخیص و شکوه نیز بوده است.

گورگه^۱: یا «گِرگِه» که به صورت گبرگه و یا کورگه نیز نوشته شده، یکی دیگر از ابزارهای ضربی رزمی باستانی است که در نقاره‌زنی به کار گرفته می‌شود. گورگه، به شکل کاسه‌ای مخروطی شکل از سفال یا فلز است که سر آن بریده شده و دور قاعده گشادش، پوستی کلفت کشیده شده است. ترتیب نواختن آن نیز به گونه‌ای است که باید آن را بر زمین بگذارند و با دو ترکه چوب بنوازند. در کتب تاریخی و سفرنامه‌های جهانگردان، بارها از این ساز نام برده شده است. برای مثال، در *عالم آرای عباسی* می‌خوانیم: «آواز کره‌نای و صدای کورگه و گوس، در گنبد آبنوس پیچید. (ترکمان، ج ۱، ۱۳۳۵: ۶۱)

سُرنا^۲ یا سورنا و یا سورنای نای دراز و بزرگ از آلات موسیقی قدیم بوده و مانند نای نواخته می‌شده و آن را سُرنا و سورنای و سورنای و نای ترکی و نای رومی هم گفته‌اند (عمید، ذیل سورنا). سُرنا سازی است بادی که دارای ۹ عدد سوراخ است، هشت عدد در یک جانب و یکی در پشت ساز قرار گرفته است. جنس آن از چوب آبنوس است و نواختن‌اش در اعیاد عمومی در سراسر ایران متداول بوده است. (فروغ، ۱۳۳۶: ۸۰) سورنا برخلاف کرنا، سازی است که در بزم‌ها و سورها نوازند و به همین انگیزه آن را «سور+ نای» نامیده‌اند البته در برخی موارد، به شکل زورنا و یا زُرنا نیز آمده است. این ساز بادی دارای نای چوبی است، با هفت سوراخ در رو و یک سوراخ در زیر. برای

1. gaverge

2. sornâ

آیین نقاره‌کوبی یا نوبت‌نوازی در حرم مطهر رضوی ❖ ۷۱

تغییر صدا به سر آن ویبراتور می‌گذارند و در سرتاسر ایران، در جشن‌ها و شادی‌ها و عروسی‌های ایلی و روستایی نواخته می‌شود. سورنا با اینکه رزمی نیست، در دسته نقاره‌زنی نواخته می‌شود. راجع به این موضوع در کتاب سرگذشت موسیقی چنین آمده است: «هنگامی که دو نوازنده سورنا در میان نقاره‌چیان باشند، یکی از آنها نغمه ملودی را می‌زند و دیگری به اصطلاح نقارچیان، دم می‌دهد و به این گونه که صدای پرده اصلی تونیک^۱ را مرتباً می‌کشد.» (همان: ۴۶)

سَنج به فتح یا کسر سین یکی دیگر از آلات موسیقی است که در نقاره‌زنی به کار گرفته می‌شده است. سنج، عبارت است از دو تخته فلز مدور و محدب که با دست بر هم می‌زنند. چلب و سرنج نیز آمده است. (عمید، ذیل سنج)

طَبَل به فتح طا^۲ دهل و کُوس: یکی دیگر از افزارهای موسیقی است که در دستگاه نقاره‌زنی مورد استفاده قرار می‌گیرد. طبل به وسیله دو تکه چوب نواخته می‌شود و شکل آن شبیه دایره‌ای با دیواره بلند چوبی و فلزی است. در یک طرف یا هر دو طرف آن نیز پوست نازکی کشیده می‌شود.

۳-۲. آداب و مواقع نقاره‌زدن

یحیی ذکا، در آداب و ترتیب نقاره‌زدن در ایران، چنین نوشته است:
«آغاز زدن چوب را بر کُوس و نقاره، چاشنی می‌گویند. آواز بلندی که نقارچیان هنگام نواختن نقاره به یکباره می‌کشیدند «گلبام» گفته می‌شود. نقاره‌هایی را که پیش از شب می‌کوبیدند، آخشام‌زدن می‌گفتند. آخشام که به معنای عصر و نزدیک غروب

1. tonique

۲. طبل یا کوس از سازهای عمده نظامی قدیم ایران بوده است. کلمه کُوس به معنای فرو کوفتن است. در کتاب‌های لغت آن را به‌طور اجمال به دهل و طبل و نقاره بزرگ تعریف کرده‌اند. ولی تفاوتش با سازهای ضربی مذکور در این است که بدنه آن به شکل کاسه و یا نیم‌کره می‌باشد. در دوره جنگ‌های صلیبی که بسیاری از عادات و سنن اجتماعی و ابزار زندگی و آلات طرب از خاورمیانه، به کشورهای اروپایی منتقل گردید. کُوس و واژه آن نیز در زبان فرانسه وارد گردید. و در این زبان به صورت *quesse* و یا *caiae* مورد استفاده است. (فروغ، ۱۳۳۶: ۸۰)

در فرهنگ عمید نیز کلمات دبدبه به معنای بانگ طبل و دهل آمده است و همچنین کُوس و کُوست/ به ضم کاف، به معنای طبل بزرگ آمده است. مثال از فردوسی:

دیگران نترسند از آواز کُوست که دو پاره چوبست و یک پاره پوست.

۷۲ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

است، هنوز در زبان آذربایجانیان به کار می‌رود و همان شکل کهن خشام و یا شام است، با پیشوند (آ). این همان نقاره شامگاه است که در فرو رفتن خورشید می‌نواختند و به آن آفتاب زرد نیز می‌گفتند.» (ذکا، ۱۳۵۶: ۳۸)

اکنون و در حرم مطهر رضوی همه روزه به جز ایام سوگواری و ماه‌های محرم و صفر، دو نوبت پیش از طلوع و غروب آفتاب به مدت ۲۰ دقیقه نقاره نواخته می‌شود. در جشن اعیاد نیز علاوه بر نوبت‌های معمول، دو یا سه نوبت به ترتیب، یک ساعت بعد از غروب و یک ساعت بعد از طلوع آفتاب، نقاره‌نوازی می‌شود. همچنین در ماه رمضان یک نوبت در دو ساعت مانده به سحر و بعد از اتمام مناجات مؤذنان به مدت نیم ساعت، نقاره سحر و یک ربع قبل از غروب آفتاب، نقاره افطار نواخته می‌شود. در جشن نوروز و زمان تحویل ساعت نیز نقاره خانه مراسم اجرا می‌کند.

۳-۳. پیشینه نقاره و نقاره‌کوبی در ایران

درباره سابقه نقاره و نقاره‌نوازی در ایران نظریات مختلفی مطرح است. نظامی در بیت زیر، با اشاره به نوبت مجاز از نقاره، آن را به عصر پیشدادیان نسبت داده است.

چار بالش نهاد چون خورشید پنج نوبت نواخت چون جمشید

نقاره‌نوازی از عهد باستان در پایتخت و شهرهای مهم ایران مرسوم بوده است؛ چنان که همه روزه پیش از طلوع و غروب آفتاب با نوبت‌نوازی خورشید را بدرقه و استقبال می‌کردند.

ویلیامز جکسن پس از سفری که به ایران داشت، در سفرنامه خود، به نقاره‌کوبی در وقت غروب آفتاب به عنوان یادگار دوران کهن آفتاب‌پرستی اشاره کرد. در ایران پس از اسلام نیز این آیین به اقتباس از گذشتگان همچنان حفظ شد؛ چنان که نظامی گفته است:

چار علم رکن مسلمانی است پنج دعا نوبت سلطانی است

به نظر می‌رسد پس از آل بویه بود که نوبت‌زنی در بین خلفای اسلام رایج شد. به نوشته ابوالحسن هلالی، در بغداد، ابتدا برای خلفا و سپس، برای ولیعهدان و امرای سپاه

آیین نقاره‌کوبی یا نوبت‌نوازی در حرم مطهر رضوی ❖ ۷۳

نیز در اوقات سه گانه نماز نوبت زده شد و به تدریج، خلفا این رسم را چهره‌ای مذهبی دادند و برای اعلام وقت نماز و افطار و سحر استفاده کردند.

البته در قرن پنجم نقاره‌نوازی در ایران بسیار مرسوم بوده است، چنان که سنایی غزنوی در یکی از اشعار خود آورده است:

خود همه عالم نفیری نیست پیش نیک و بد

چیست این چندین نقاره، نفرکی بهر نفیر

فضل‌الله خنجی در کتاب *مهمان‌نامه بخارا* نیز، به سابقه نقاره‌نوازی در مشهد و

رواج این مراسم در قرن نهم قمری اشاره کرده است.

در عهد صفویه نقاره، ابتدا در پایتخت و سپس به تدریج، در شهرهای بزرگ رواج یافت؛ چنان که در جشن‌های پیروزی و تاجگذاری، ولادت شاهان و شاهزادگان و خلعت‌پوشی امیران مراسم نقاره‌زنی اجرا می‌گردید. در کتاب *عالم‌آرای عباسی* به تولد شاه عباس اول و برگزاری این مراسم در اطراف و جوانب کشور اشاره شده است.

اصطلاح رایج شادیانه در متون عهد صفویه، مؤید آن است که علاوه بر مراسم شاهانه و اوقات قبل از طلوع و غروب خورشید، نقاره‌نوازی در جشن و سرور و بویژه مراسم ازدواج نیز مرسوم بوده است.

با ظهور دولت افشاریه و مرکزیت سیاسی شهر مشهد، آیین نقاره‌نوازی در آستان قدس رونق بیشتری پیدا کرد و نقاره که تا قرن نهم، منحصر به مناسبت‌های مذهبی و ملی بود، در دوران صفوی و افشاری تنوع افزون‌تری یافت.

اما نقاره‌نوازی در دوران زند و قاجار گسترش بیشتری پیدا کرد و علاوه بر مناسبت‌های رایج، در موارد و مناسبت‌های تازه‌ای چون نقاره‌نوازی در مراسم اسب‌دوانی دربار و شترگردانی روز عید قربان، مراسم سلام روزهای عید و اعلام قرق در شب نیز رواج یافت.

نام نقاره‌خانه در دوران قاجار کرناخانه بود و نقاره چیان عملجات شکوه نامیده می‌شدند که در اسناد عهد قاجاری نیز از آنها یاد شده است.

از اواخر دوره ناصرالدین‌شاه با رواج آلات موسیقی اروپایی، به تدریج، از اهمیت نقاره‌خانه‌ها کاسته شد و نقاره‌نوازی جنبه تشریفات یافت و این سنت قدیمی به

۷۴ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

آهستگی رو به فراموشی گذاشت؛ اما چون تا اواخر عهد قاجار هنوز هم نقاره مظهر اقتدار پادشاهی و اعلام حاکمیت به شمار می‌رفت در پایتخت نواخته می‌شد، چنان که پس از فتح تهران، رضاشاه نقاره‌خانه را تصرف کرد و محل آن را به سر در ارگ تهران تغییر داد و نقاره‌خانه جدیدی در سر در باغ ملی (میدان مشق) بنا کرد.

اما با گذشت زمان و بر اثر بی‌توجهی، این سنت قدیمی در دوران پهلوی منسوخ شد و اکنون نیز فقط در مشهد و در نقاره‌خانه حضرت امام رضا علیه‌السلام، به طور رسمی و در مواقع معین، با همان سبک و سیاق قدیمی و به طور منظم و دائم، نقاره‌نوازی می‌شود. این در حالی است که در بعضی از کشورهای آسیای میانه، از جمله تاجیکستان و ازبکستان، در مراسم استقبال رسمی نیز از مهمانان نیز از گروه نقاره‌چیان استفاده می‌شود. (پهلوان، پایگاه اطلاع‌رسانی دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۹۷)

آیین نقاره‌کوبی در ایران، پیشینه‌ای دیرینه و کهن دارد. بنابر پژوهش‌های صورت گرفته، زمان‌های باستان در ایران، بی‌گمان کرنای و کوس و دهل و نقاره، در لشکرکشی‌ها و آیین‌های دیگر به کار می‌رفته است. چنان‌که در اشعار فردوسی آمده است:

بر آمد ز در ناله کره نای سراسر بجنیبد لشگر ز جای

با این حال، همان‌گونه که در میدان‌های نبرد، برای تهییج جنگجویان، کوس و دهل و نقاره و کره‌نای به کار می‌رفته است، هنگام آسایش و راحتی یا برای آگاهی دادن از پیشامدهای بزرگ و فراخواندن مردم به جایی، در جشن‌ها و سرانجام برآمدن و فرو رفتن خورشید نیز از این افزارها استفاده می‌شده است.

از نوشته‌های هرودوت مورخ یونانی چنین برمی‌آید که: در دوران هخامنشی، طلوع و غروب خورشید را با نواختن نقاره و ادوات موسیقی اعلام می‌کرده‌اند. وی در همین باره می‌نویسد:

ایرانیان برآمدن و فرو رفتن خورشید را با نواختن افزارهای موسیقی آگاهی

می‌دادند. (ذکا، ۱۳۵۶: ۳۳)

آیین نقاره‌کوبی یا نوبت‌نوازی در حرم مطهر رضوی ❖ ۷۵

با وجود این، از گزارش‌های به دست آمده در زمان اشکانیان، این معنی به دست می‌آید که، از نقاره‌کوبی به عنوان افزار موسیقی رزمی استفاده می‌شده است. مشیرالدوله پیرنیا، به نقل از نوشته‌های مورخان یونانی می‌نویسد:

«اشکانیان سپاه را با شیپور و مانند آن به جنگ برنمی‌انگیزند. و به جای آن «نقاره‌ها» دارند که در این گوشه و آن گوشه گذارده، و همه را به یک بار به صدا در می‌آورند که لوله و صدای دلخراشی همچون آواز جانوران درنده پدید می‌آورد.» (پیرنیا، ۱۳۶۱: ۳۳)

استفاده از افزار و آلات نقاره، همچنان که پیش از این اشاره شد، منحصر به مواقع جنگ و حرکت سپاه و اعلام آماده‌باش نبوده، بلکه در این دوره‌ها و به خصوص در زمان ساسانیان، به کار گرفتن دهل و طبل و بوق و کرنا و نقاره، در شکارگاه‌ها نیز معمول بوده است.

تصویر ۳. آقای آشوری در حال نواختن نقاره سحر در طبس (آرشیو شخصی نگارنده)

کهن‌ترین خبری که از برپا داشتن آیین نقاره‌کوبی یا نوبت‌زنی در ایران اسلامی در دست است، مطلبی درباره روزگار حکومت دیلمیان است که نشان می‌دهد، سنت نقاره‌کوبی جنبه مذهبی اسلامی به خود گرفته است. به این ترتیب که همراه با بانگ نماز، برای فراخواندن مردم برای گزاردن نماز، نقاره می‌کوبیدند و مردم با شنیدن صدای آن، در مسجدها گرد می‌آمدند و یا در ماه رمضان با صدای آن روزه خود را می‌گشودند و یا سحری می‌خوردند. یا از خوردن و آشامیدن بازمی‌ایستادند.^۱ ابن خلدون در مقدمه خود، سابقه و آغاز نقاره‌کوبی در اسلام و ایران را به گونه‌ای دیگر طرح و بررسی کرده است:

۱. این رسم و آیین هم اکنون نیز در دیار طبس و در ماه رمضان (افطار و سحر) انجام می‌شود و پژوهشگر شاهد آن بوده است.

«و اما نواختن طبل‌ها و دمیدن در نای‌ها یا بوق‌ها را مسلمانان در آغاز ظهور مذهب اسلام به کار نمی‌بردند و از لحاظ اجتناب از شهرت کشورداری و فرو گذاشتن کیفیات آن و تحقیر ابهت و عظمتی که به هیچ رو متکی به حق نیست، از به کار بردن آنها امتناع می‌ورزیدند. تا آنکه خلافت به پادشاهی تبدیل یافت و مسلمانان در بحبوحه شکفتگی و ناز و نعمت دنیا واقع شدند و موالی ایرانی و رومی که کشورهای ایشان دولت‌های کهن داشتند، با مسلمانان آمیزش کردند و این گروه شیوه‌های جلال و شکوه و تجمل‌پرستی را که دولت‌های پیشین ایران و روم معمول می‌داشتند، به مسلمانان نشان دادند. از این رو، مسلمانان از جمله آداب و رسومی که پسندیدند، به کاربردن ساز کارزار بود. چنان‌که آن را متداول کردند و به کارگزاران‌شان اجازه دادند از لحاظ سرفرازی کشور و مردم، آن ساز کارزار را به کار برند.» (ابن‌خلدون، ۱۳۳۷: ۷۰۵)

آیین نقاره‌کوبی در دوره صفویه از رونقی خاص برخوردار بود. بر اساس مطالب و نوشته‌های باقی‌مانده از آن زمان، می‌توان یقین حاصل کرد که بارها در مواقع مختلف، سنت نقاره‌کوبی برگزار می‌شده است. تاورنیه جهانگرد فرانسوی در این باره می‌نویسد: «در روی ایوانی که فقط سقفی دارد که روی ستون‌هایی ایستاده است، در اول غروب آفتاب و نصف شب نقاره و کرنا مشغول نواختن است که صدایش در تمام شهر شنیده می‌شود..... در بعضی از نقاط این ایوان، اتاق‌های کوچک برای منزل این نقاره‌چی‌ها ساخته شده و در همه شهرهای خان‌نشین به حکام این امتیاز داده شده که نقاره‌خانه داشته باشند.» (تاورنیه، ۱۳۳۶: ۶۰۲)

در دوران نادری، زندیه، و قاجاریه، آیین و سنت نقاره‌کوبی یا نوبت‌زنی در مواقع گوناگون همچنان ادامه یافت. اما در آداب و ترتیب نواختن و تعداد نوازندگان، تفاوت‌ها و تغییراتی حاصل شد که به آنها اشاره می‌شود.

نخستین تغییر در آیین نقاره‌کوبی، کاهش افزارها و تعداد نوازندگان آن بود. تا جایی که در اواخر حکومت قاجار، تعداد نقاره‌چیان از ۵ تا ۶ تن تجاوز نمی‌کرد. و افزارها و آلات نواختن نیز منحصر به کره‌نای، نقاره و گورگه بود که گاه طبل و دهل نیز به آن اضافه می‌شد. طبق سنت دیرینه در این دوران نیز، عمارت نقاره‌خانه در میدان قشون که امروز جایگاهش بر سر در وزارت امور خارجه در ابتدای خیابان حسن‌آباد قدیم است،

آیین نقاره‌کوبی یا نوبت‌نوازی در حرم مطهر رضوی ❖ ۷۷

وجود داشت. در این عمارت، سه نوبت طبل می‌کوفتند و غروب آفتاب نقاره می‌نواختند و یک ساعت از شب گذشته، طبل خبردار را می‌زدند. معیرالممالک از رجال دربار ناصری در این باره می‌نویسد:

«از نقاره‌خانه سلطنتی همه روزه سه نوبت طبل می‌نواختند. دو نوبت نیز هنگام برآمدن و فرورفتن خورشید نقاره می‌کوبیدند. و چون یک ساعت از شب می‌گذشت، طبل خبردار زده می‌شد و طبل‌زن معمولاً هنگام نواختن طبل به دور خود می‌چرخید تا صدای آن به تمامی بخش‌های شهر برسد. ساعت دو از شب رفته طبل «برچین» را می‌زدند که دکان‌داران و کاسبان آغاز به برچیدن بساط و بستن دکان‌های خود می‌کردند. ساعت سه طبل «بگیر و ببند» را زده و شیپور ارگ را می‌کشیدند و درها بسته می‌شد. چون پنج ساعت از شب می‌گذشت، جز «گرمه‌ها» دیگر جنبنده‌ای در کوچه و بازار دیده نمی‌شد.» (معیرالممالک، ۱۳۶۱: ۲۶)

نقاره‌چیان در دوره سلطنت ناصرالدین‌شاه، کلاه پوستی سیاه با طاق ماهوت قرمز و یراق‌دوزی بر سر، نیم‌تنه ماهوت قرمز با مغزی سیاه بر تن و شلواری به همین رنگ به پا داشتند. یقه نیم‌تنه‌ها نیز از پوست سیاه بود.

در این دوران، گذشته از تهران که پایتخت بود، در شهرهایی از قبیل تبریز، اصفهان، شیراز، قزوین، و مشهد نیز که زمانی مرکز حکومت شده بودند، نقاره‌خانه برپا بود و در مواقع مختلف نقاره می‌کوبیدند. در حال حاضر تنها در شهر مشهد، و آن هم در آستان قدس حضرت رضا (ع) نقاره‌زنی پایدار است و به کار خود ادامه می‌دهد. اکنون بی‌مناسبت نیست که از پیشینه نقاره‌کوبی در مواقع مختلف نیز یاد کنیم. زیرا بررسی و دقت نظر در این مطلب، آشکار خواهد کرد که، تا چه حدی از سنت نقاره‌کوبی در جاها و زمان‌های مختلف استفاده می‌شده است.

۱. نقاره‌کوبی به هنگام برآمدن و فرو رفتن خورشید: در همین باره نظامی، شاعر گرانقدر، در اشاره به نوبت بامدادی سروده است:

نوبت زن صبح را چه افتاده است
 کز گوس و دهل نمی‌کند یاد
 سعدی علیه‌الرحمه نیز می‌گوید:
 سعدیا نوبتی امشب دهل صبح نکوفت
 یا مگر روز نباشد شب تنهایی را

۷۸ ❖ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

۲. نقاره‌کوبی به هنگام آغاز جنگ.

بی‌تردید، در ادوار مختلف تاریخ از کوس و دهل و نقاره و کره‌نای برای آماده ساختن جنگجویان و آغاز جنگ استفاده می‌شده است. از ورای نوشته‌های کراسوس^۱ سردار رومی که به جنگ اشکانیان آمده بود، مشخص می‌شود که در ادوار باستانی از آلات و ادوات نقاره‌کوبی، برای تهیج جنگجویان و آغاز نبرد استفاده می‌شده است. کراسوس می‌نویسد:

«همین که رومیان نزدیک شدند، سردار پارتی‌ها فرمان داد، یک بار سراسر دشت پر از صدای نقاره و خروش‌های بیمناک و دلخراش گردید..... این نکته را آنان نیک دریافته‌اند که از همه حس‌های آدمی، حس شنوایی بیشتر تکانش می‌دهد و هر آنچه از راه گوش دریافت می‌شود، زودتر از هر چیزی چیرگی می‌یابد و بیشتر کارگر می‌افتد.....» (ذکا، ۱۳۵۶: ۳۳)

در همین زمینه، یعنی کوفتن نقاره به هنگام آغاز جنگ، نظامی، سروده است:

چو نوبت‌زن شاه زد کوس جنگ جرس دار زنگی بخشباند رنگ
در بازگشت پیروزمندانه از جنگ نیز، نقاره می‌کوبیدند. در عالم آرای عباسی که مربوط به زمان صفویه است، آمده است:

«قاصد خجسته‌پیام رسیده، مژده فرح‌بخش ورود موکب ظفر فرجام رسانیده..... غلغله مسرت و شادمانی به اوج آسمان رسیده، نقاره‌های شادمانه، به نوازش در آوردند.» (ترکمان، ۱۳۳۵: ۶۰)

همچنین در خصوص آغاز نبرد و جنگ در همین اثر آمده است:

با کمال امیدواری به ظفر و نصرت، حضرت باری عز آسمه امر فرمودند که در اردوی معلی نقاره‌های پادشاهی به نوازش درآوردند و به ترتیب مقدمات جنگ پرداخته.... سایر اسباب محاربه انتظام دادند.» (همان: ۵۸۶)

۳. نقاره‌کوبی و نوبت‌زنی برای نمایاندن شکوه فرمانروایی و حکمرانی.

۱. کراسوس سردار رومی که در زمان ارد شاه اشکانی، به جنگ ایرانیان آمده و از سورنا سردار پارتی شکست‌خورده، کشته گردید.

آیین نقاره‌کوبی یا نوبت‌نوازی در حرم مطهر رضوی ❖ ۷۹

در ادوار باستانی و تا زمان حکومت قاجاریه، برای نمایاندن شکوه حکمرانی، هر بامداد و شامگاه بر در کاخ و سرای حکومت و یا در جای بلندی نقاره می‌کوبیدند که آوازش در همه شهر می‌پیچید و تمامی مردم صدای آن را می‌شنیدند. شاعر گرانقدر فرخی^۱ در اشاره به کوبیدن نقاره نوبت بر در سرای حکومتی می‌گوید:

تا به در خانه تو، بر گه نوبت سیمین شندف^۱ ز نند و زرین مزمار^۲

۴. نقاره‌کوبی نوبت‌زنی در اعیاد و مراسم مختلف.

نقاره‌کوبی در جشن‌ها، عیده‌ها و عروسی‌ها، ولادت بزرگان و امامان علیه‌السلام، همچنین پذیرفتن فرستادگان حکمرانان، به کار گرفته می‌شده است. ابوالفضل بیهقی ضمن بیان شرح ورود فرستاده خلیفه به نزد سلطان مسعود در غزنین و پذیرایی از او می‌نویسد:

«در روزی که رسول خلیفه‌القائم بامرالله، منشور برای مسعود آورده بود، مصلی افکندند و امیر رو به قبله کرد و بوق‌های زرین که در میان باغ‌بادشته بودند، بدمیدند و آواز به آواز دیگر بوق‌ها پیوست و غریو بخاست و بر درگاه کُوس فرو کوفتند و بوق‌ها و آینه پیلان بجنبانند، گفתי رستخیز است.» (بیهقی، ۱۳۲۴: ۳۷۱-۳۷۰)

همچنین در آغاز حکومت حکمرانان و به تخت نشستن شهریاران، برای آگهی دادن به مردم، کُوس و دهل و نقاره می‌کوبیدند و آن را در اصطلاح نوبت شادایانه می‌نامیدند. اسکندر بیک ترکمان (منشی) می‌نویسد:

«عمله بیوتات پادشاهی بار خانه‌ها را انداخته رفتند. عمله نقاره‌خانه، کره‌نا و نقاره‌های پادشاهی را برداشته به شهر بردند و در آنجا به نام نامی حضرت اعلی به نوازش برآورده، بلندآوازه گردانیدند.» (ترکمان، ۱۳۳۵: ۳۷)

همچنین می‌نویسد: «بر تخت سلطنت جلوس کرد و نقاره‌های شادمانی به اسم او به نوازش درآوردند.» (همان: ۵۷)

۱. شندف: دهل. طبل. کُوس. (عمید، ذیل شندف)

۲. مزمار (به کسر میم) نای. یکی از آلات موسیقی استوانه‌ای شکل شبیه به سُرنا که بیشتر میان عرب‌ها متداول است. (عمید ذیل مزمار)

یادآوری این نکته ضروری است که در مرگ پادشاهان و حکمرانان نیز مراسم نقاره‌کوبی و نوبت‌زنی برگزار می‌شد؛ به این معنی که پس از نواختن آخرین نقاره به نام حکمران متوفی، پوست آن را پاره می‌کردند و یا طبل و نقاره وی را واژگون می‌کردند، گلیمی بر آن می‌انداختند همراه تابوت‌اش می‌بردند. انوری شاعر معروف، در همین زمینه سروده است:

مخالفان تو بر بام چرخ برده عَلم
 مخالفان ترا طبل ماند زیر گلیم
 در تمام ادوار تاریخی ایران، در آغاز سال نو و عید، مراسم نقاره‌کوبی و نوبت‌نوازی برگزار می‌شد. در اینجا به ذکر نمونه‌ای بسنده می‌کنیم. دوستعلی خان معیرالممالک، در یادداشت‌های خویش، ضمن شرح مراسم عید نوروز و تحویل سال نو در دوره ناصری قاجاریه می‌نویسد:

«پس از تحویل سال نو، از سردر نقاره‌خانه، نقاره‌چیان گُرنا و سُرنا را به صدا و طبل‌ها را به نوازش درمی‌آوردند و چون بانگ نقاره خاموش می‌شد، خطیب‌الممالک خطبه آغاز سال نو را می‌خواند.» (معیرالممالک، ۱۳۶۱: ۵۸)
 وی همچنین درخصوص مراسم تعزیه‌داری در تکیه دولت، در همین دوره قاجاریه، از به کار بردن آلات و ادوات نقاره‌کوبی برای عظمت و شکوه بخشیدن به مراسم تعزیه‌داری یاد کرده و چنین نوشته است:

«سرانجام شترهای نقاره‌خانه باشکوه و وقاری قدم در تکیه می‌نهادند. گبرگه‌های بزرگ بر حیوان‌های کوه‌پیکر بسته و سُرناچیان با لباس‌های سرخ بر پشت آنها گرم نوازندگی بودند. پس از این کبکبه تعزیه‌خوان‌ها با جامه‌هایی مناسب با موضوع تعزیه سوار بر اسب‌های زینت شده به درون می‌آمدند و تعزیه آغاز می‌شد. گاه بنابر اقتضای مجلس کرناچیان از طبقه چهارم باد در کرناها می‌کردند.» (همان: ۶۶)

علاوه بر آنچه گفته شد، در مواقع خاص و به مناسبت‌های مختلف نیز نقاره‌کوبی و نوبت‌نوازی، انجام می‌گرفت. در این باره لازم است یادآوری شود که چون نقاره، روزانه در چند نوبت نواخته می‌شد، این سنت یا آیین را به نام نوبت، نوبت‌زدن، نوبت‌نوازی و نوبت‌نواختن و اجراکنندگان و نوازندگان آن را، نوبت‌زن، نوبتی، نوبتیان و نوبت‌نواز خوانده‌اند. به همین طریق، رئیس نقاره‌خانه را، نوبت‌دار و محل نواختن نقاره را،

آیین نقاره‌کوبی یا نوبت‌نوازی در حرم مطهر رضوی ❖ ۸۱

نوبت‌خانه و نوبت‌گاه، نامیده‌اند. آلات و ادوات نواختن نقاره را اسباب نوبت و آلات نوبت‌زدن، گفته‌اند.

۳-۴. نقاره‌کوبی در حرم مطهر رضوی

از پیشینه نقاره‌کوبی در حرم مطهر رضوی اطلاع صحیحی در دست نیست زیرا این شهر که تا اواخر قرن هشتم هجری قمری، شهرکی کم جمعیت با حصار کوچکی بود، و به این‌گونه تشریفات، نیازی نداشت. اصولاً نقاره‌کوبی و نوبت‌نوازی، مخصوص شهرهای بزرگ و مراکز ایالتی بود. اما درباره اینکه از چه زمانی، نواختن نقاره در مشهد، معمول شده است، می‌توان توضیح داد؛ در سال ۸۳۷ هجری قمری، حکومت خراسان به نواده شاه‌رخ‌بن تیمور، میرزا ابوالقاسم بایزرسید. وی در چهارباغی که شاه‌رخ در مشهد احداث کرده و کاخی در آن ساخته بود، اقامت داشت و در این مدت دستور داده بود که شب و روز نقاره بنوازند.

تصویر ۴. کرناوازان و نقاره‌کوبان آستان قدس رضوی

با این توضیح، به احتمال، ابتدای نواختن نقاره در مشهد، در حدود (نیمه قرن نهم هجری قمری) بوده است. از آن زمان تاکنون در مشهد نقاره نواخته می‌شود.

تاریخچه بنای نقاره‌خانه آستان قدس: نقاره‌خانه بارگاه قدس مشهد، در بالای ایوان شرقی که در صحن عتیق واقع شده است، قرار دارد. بنا به گفته اعتمادالسلطنه: «ابعاد این سردر بدین قرار است. عرض ۷/۸ متر، طول ۱۸/۲۰ متر و ارتفاع ۲۶ متر» (اعتمادالسلطنه، ۱۳۵۰: ۱۲۶)

کف این ایوان با سنگ خلع فرش شده و ازاره سنگ سیاه است. از بالای ازاره تا تمام سقف مقرنس کاشی‌کاری است.

دور ایوان زیر نقاره‌خانه، بر سر در بیرون طاق که به منزله دیوار صحن است، به خط ثلث درشت و سفید رنگ، سوره مبارکه «یا ایها المزمّل» کتیبه شده، و بر پیشانی همین ایوان، آیه مبارکه نور به خط ثلث درشت زرد رنگ مرقوم شده است.

داخل ایوان، کتیبه معرفی است که به خط ثلث زرد رنگ درشت نوشته شده است: (من علی بن مهزیار، قال قبلت لابی جعفر، یعنی، محمد بن علی الرضا جعلت فداک زیاره ابیک الرضا افضل زیاره ابی عبدالله الحسین علیه‌السلام قال زیاره ابی افضل و ذلک لان اباعبدالله علیه‌السلام یزوره کل الناس و ابی لایزروه الا الخواص من الشیعه.) با توجه به این نکته که شاه عباس صفوی در سال ۱۰۲۱ هجری قمری، صحن عتیق مشهد را وسعت داد و نقاره‌خانه نیز به بالا سر همین سر در شرقی که در صحن عتیق واقع است، انتقال یافت، می‌توان گفت؛ اکنون قریب چهار قرن است که نقاره‌خانه مشهد در بالای سردر یاد شده قرار دارد.

با این حال داستانی درباره بنای ساختمان اولیه نقاره‌خانه بین مردم رواج دارد که براساس آن: شاه سلطان حسین بایقرا، در هرات مریض می‌شود و توسل به حضرت رضا علیه‌السلام می‌کند. چون بهبود می‌یابد، دستور می‌دهد که کوس و دهل و کرنا را در بارگاه حضرت رضا علیه‌السلام به صدا درآورند و چنین استدلال می‌کند، که این عمل در شأن چنین بارگاه مقدسی است، نه دم و دستگاه وی.

قبل از اینکه، ساختمان جدید نقاره‌خانه فعلی، بنا شود، ساختمان قدیمی که به نظر می‌رسد در زمان قاجاریه ساخته شده، بر بالای سر در شرقی صحن عتیق قرار داشت اما چون مصالح ساختمانی آن از چوب و بر اثر مرور زمان، در حال خراب شدن بود، در

آیین نقاره‌کوبی یا نوبت‌نوازی در حرم مطهر رضوی ❖ ۸۳

سال ۱۳۳۸ هجری شمسی، بنای جدید فعلی نقاره‌خانه، به جای ساختمان سابق، احداث و در تجدید ساختمان آن، از بتون مسلح به جای مصالح قبلی استفاده شد.

ساختمان جدید با عظمتی شگرف و ظرافتی بی‌مانند، نشان‌دهنده معماری خاصی است که ذوق و هنر ایرانی را در آن به خوبی می‌توان مشاهده کرد.

ابتدا، سردر داخلی و خارجی را با بتون مسلح به یکدیگر پیوند دادند و استحکام فوق‌العاده‌ای به آن بخشیدند و سپس به موازات ستون‌ها، پایه‌های نقاره‌خانه گذاشته شد.

ساختمان نیز به طور یکپارچه با بتون مسلح بنا گردید و برای آن دو آشیانه ساخته شد. آشیانه اول، برای نگهداری طبل‌ها، کرناها و ادوات دیگر و آشیانه دوم که از طریق

پلکان آهنی به آن صعود می‌کنند، محل نواختن نقاره‌خانه است.

ارتفاع این دو طبقه به ۹/۵۰ متر و قاعده آن به ۶/۱۸ متر ضرب در ۳۰ می‌رسد.

تزیینات خارجی آن نیز کاشی معرق است. به این ترتیب که بر بالای لبه، سه قطار مقرنس ساخته شده و بر بالای آن نیز کنگره‌ای به رنگ فیروزه‌ای از معرق است. بر

بدنه طبقه زیر، قابچه‌های معرق نصب است و هرکدام از این قابچه‌ها با طرح و رنگ‌آمیزی خاصی ساخته شده‌اند که در نوع خود بی‌نظیر است.

از بالای این بنای زیبا و با عظمت است که هر پگاه و هر شامگاه، صلا و بانگ

شکوه، دل‌های مومنین را به سوی خدا فرا می‌خواند.

ترتیب نواختن نقاره در آستان قدس رضوی: امروزه در ایران، جز در «بارگاه

قدس امام رضا» علیه‌السلام، در سایر نقاط کشور، نقاره‌زنی منسوخ شده است. یادآوری

این نکته ضروری است که وجود نقاره‌خانه و آیین نقاره‌کوبی در مشهد، نشانی است از

اعتبار و اقتدار برای حرم مطهر رضوی امام هشتم شیعیان است و از همین رو، کارکنان

نقاره‌خانه را که همان نقاره‌چیان باشند در اصطلاح، عملۀ شکوه می‌نامند.

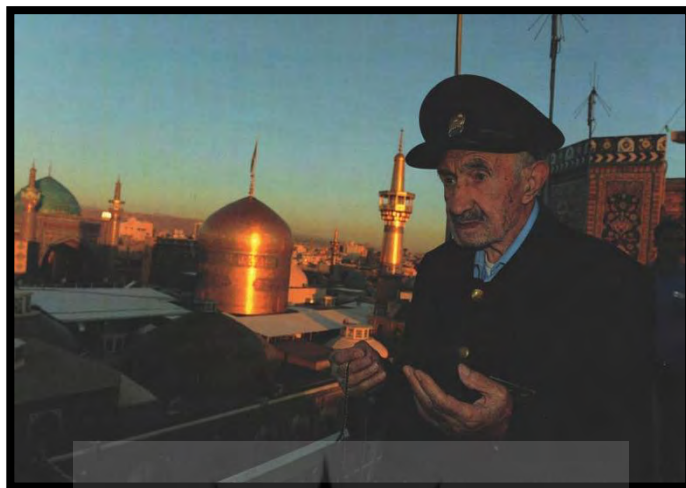
هم اکنون نیز نام خانوادگی اغلب این کارکنان شکوهی است. سرپرست نقاره‌خانه

نیز شخصی است که «باشی عمله‌جات شکوه» نامیده می‌شود.

در دوران صفویه، تعداد خدمه نقاره‌خانه به حدود ۱۰۰ نفر می‌رسید. تا اینکه در

عهد قاجاریه به ۲۰ نفر کاهش یافت. تا سال ۱۳۸۲ نیز ده نفر عهده‌دار این شغل

بوده‌اند.

تصویر ۵. مرحوم حاج احمد اقوام شکوهی قدیمی‌ترین نقاره‌نواز آستان قدس رضوی

موضوع مهم این است که عده بسیار زیادی از خدمه نقاره‌خانه، شغل نقاره‌زنی را به طور موروثی برعهده گرفته‌اند. حقوق و مزایای این گونه کارکنان، در قدیم به صورت جنس، عبارت از گندم و قند یا گاهی پول نقد بوده است. ولی امروزه آنان نیز از حقوق و مزایای سایر خدمه آستان قدس که از کارکنان رسمی هستند، برخوردارند. این مزایا عبارت است از (۱) حقوق (۲) لباس (۳) حق‌الدفن در حرم مطهر رضوی (صحن). طبق طوماری که در آستان قدس رضوی موجود است و به طومار علیشاهی شهرت دارد، اعتباری برای مخارج نقاره‌چیان و حتی خرید آلات و ادوات نقاره‌کوبی، تعیین شده است. در همین زمینه، در کتاب شمس‌الشموس می‌خوانیم:

«برادرزاده و داماد نادرشاه، برای مدت کوتاهی در خراسان حکومت کرد. وی در رمضان سال ۱۱۶۰ هجری، قمری تمام موقوفات آستان قدس را که نادر در تیول اشخاص قرار داده بود، طبق طوماری که در آستان قدس رضوی، به نام طومار علیشاهی معروف است، به آستانه مبارکه برگردانید. در ضمن مقررات مندرج در طومار مزبور، جهت نقاره‌خانه، یک رئیس و ۱۲ نفر نقاره‌چی، که عمده شکوه نامیده می‌شدند، تعیین

آیین نقاره‌کوبی یا نوبت‌نوازی در حرم مطهر رضوی ❖ ۸۵

کرد، حقوق آنها را مشخص نمود. حتی اعتبار جهت هزینه پوست گاوی که برای طبل نقاره‌خانه لازم است، تعیین شده است.» (احتشام کاویانیان، ۱۳۵۴: ۲۳۳)

مطابق سیره معمول، از زمان صفویه تاکنون، روزی ۲ نوبت نقاره در آستان قدس نواخته می‌شود. هر پگاه نیم ساعت به طلوع خورشید و هر شامگاه، زمانی که آفتاب می‌رود تا در افق بیکران پنهان شود، صلا و بانگ شکوه مومنان را به سوی حق فرامی‌خواند.

در همین زمینه علی موتمن می‌نویسد:

«در شبانه روزی دو نوبت یکی، نزدیک طلوع و دیگری، نزدیک غروب آفتاب، در روی سر در شرقی صحن عتیق که محل مخصوصی برای این منظور ساخته شده است، نقاره نواخته می‌شود. به جهت این خدمت نیز از طرف آستان قدس به یازده نفر که متناوباً انجام وظیفه می‌نمایند، حقوق داده می‌شود. در آستانه آنها را عمله شکوه می‌نامند. در ماه رمضان، به عوض صبح‌ها، سحرها، دو ساعت به طلوع، نقاره نواخته می‌شود. و نیز در شب‌های چراغانی و شب‌های جشن علاوه بر دو نوبت معمول، یک مرتبه هم اول شب و یک نوبت اوایل روز، تقریباً ساعتی بعد از طلوع آفتاب نقاره می‌نوازند» (موتمن، ۱۳۴۸: ۳۱۱)

باید یادآور شد که نقاره‌کوبی در آستان قدس، در دو ماه محرم و صفر که ماه عزاداری است، همچنین اوقات مصادف با وفات ائمه طاهرين عليهم السلام، به رعایت احترام و مراسم سوگواری، به طور مطلق، تعطیل است.

نقاره‌کوبی در مشهد، بنا به اعتقاد گروه کثیری از مردم، راه بسیار مناسبی برای اطلاع از اوقات نماز و آماده شدن برای برپا داشتن آن است. با این حال در گذشته نه چندان دور، کوبیدن نقاره، علاوه بر آگاهی دادن به مردم در مورد اوقات نماز برای اعلام وقایع مهم یا حتی باز و بسته بودن دروازه شهر، نیز رواج داشته است.

در اعیاد و جشن‌های تولد (نبی مکرم اسلام و ائمه معصومین علیه‌السلام) همچنین عید نوروز، هنگام تحویل خورشید به برج فروردین، نقاره می‌زنند. علاوه بر این، هرگاه در مشهد یا، آستان قدس، معجزه‌ای رخ دهد، برای اطلاع و شادی همه از معجزه حضرت رضا علیه‌السلام، نقاره می‌نوازند. این نقاره‌کوبی را در اصطلاح، نقاره عید می‌گویند.

نقاره‌کوبی در آستان قدس در ماه رمضان ترتیب خاصی دارد. به این معنی که به جای صبح‌ها، سحرها، ۲ ساعت به طلوع فجر مانده نقاره سحر نواخته می‌شود و قبل از غروب آفتاب، نیز به مدت نیم ساعت نقاره افطار را می‌نوازد.

در روزهایی که در آستان قدس، سلام خاص، برگزار می‌شود، همچنین زمانی که از شمایل حضرت علی علیه‌السلام و حضرت رضا علیه‌السلام پرده‌برداری می‌کنند، نقاره سلام را به مدت نیم ساعت می‌نوازد.

نقاره‌کوبی، در آستان قدس، ذکری خاص دارد که اشاره به آن نیز بی‌مناسبت نیست. باید توجه داشت که از این ذکر، هرکس مطابق ذوق و اعتقاد خودش، تعبیری خاص دارد اما صحیح‌ترین آن ذکری است که در زیر به آن اشاره خواهد شد.

با سلام به مرقد پاک هشتمین پیشوای شیعیان جهان، نقاره به صدا در می‌آید. در قسمت اول که در اصطلاح دست اول می‌نامند، سرنواز یعنی کسی که سرپرستی گُرنازن‌ها را به عهده دارد، کرنا را به طرف گنبد حضرت رضا می‌گیرد و شروع می‌کند.

سلطان دنیا و عقبی، علی بن موسی الرضا

تک‌نوازاها یا پس‌نوازان جواب می‌دهند: امام رضا

آنگاه سرنواز بار دیگر کرناها را به طرف حرم مطهر ثامن الائمه برمی‌گرداند و

می‌نوازد: امام رضا

پس‌نوازان جواب می‌دهند: غریب

در قسمت دوم یا دست دوم، کرنا سرنواز می‌گوید: مولا، مولا، مولا،

علی بن موسی الرضا.

پس‌نوازان جواب می‌دهند: رضاجان

سرنواز، بار دیگر کرنا را به طرف حرم مطهر حضرت رضا برمی‌گرداند و ذکر

می‌کند:

یا امام غریب یا امام رضا

در قسمت سوم، یا همان دست سوم، سرنواز در کرنا می‌دمد و ذکر می‌کند: دور

دوران امام رضا است.

آیین نقاره‌کوبی یا نوبت‌نوازی در حرم مطهر رضوی ❖ ۸۷

در این موقع طبال‌ها، که به طور معمول، عقب‌تر از کرنازن‌ها نشسته‌اند و با آنان در اصطلاح، گوس‌نوازان می‌گویند، به عنوان شادی، طبل‌های خود را به صدا درمی‌آورند. این طبل را گوس شادیانه می‌نامند. بار دیگر سرنواز ذکر می‌کند: دور دوران امام رضا است، دادرس بیچارگان

پس‌نوازان جواب می‌دهند: ای دادرس درماندگان

در خاتمه، سرنواز کرنا را به طرف مرقد مطهر ثامن‌الائمه برمی‌گرداند و می‌گوید:

مولای غریب. علی‌بن موسی‌الرضا

و نقاره ختم می‌شود.

ابزار و آلات نقاره‌کوبی در آستان قدس رضوی: وسایل نقاره‌کوبی در آستان

قدس، در حال حاضر، به کرنا و طبل منحصر است.

کرنازن‌ها ۵ نفر هستند که در سمت چپ نقاره‌خانه می‌ایستند و شروع نقاره‌زنی با شخصی است که در اصطلاح او را «سرنواز» می‌گویند و او کرنازن‌ها را رهبری می‌کند. کرنا همان‌طور که پیش از این گفته شد، سازی است بادی که با دمیده شدن در آن به صدا در می‌آید. این ساز هیچ‌گونه سوراخی ندارد و طول آن تقریباً به یک متر می‌رسد. دهانه کرنا، گشاد و جنس آن، به طور معمول از مس زرد است.

طبل که گوس^۱ نیز نامیده می‌شود، تعدادش ۳ تا ۴ عدد است. هر کدام از این

طبل‌ها، شکل و نام مخصوصی دارند که به اجمال به آنها اشاره می‌شود.

طبل سرچاشنی: طبلی است که از زمان شروع تا خاتمه نقاره‌زنی، متوقف نمی‌شود.

تغییر صدا و حالت طبل‌های دیگر، به وسیله این طبل هدایت می‌شود.

فردی که طبل سرچاشنی را به صدا درمی‌آورد، در اصطلاح به سرچاشنی‌نواز

معروف است.

طبل گورگه (گاه برگاه): طبل بزرگی است که صدای آن از سایر طبل‌ها بیشتر است.

۱. گوس: از سازهای عمده نظامی قدیمی ایران بوده است. در کتاب‌های لغت آن را به اجمال، دهل یا طبل و نقاره بزرگ، تعریف کرده‌اند ولی تفاوتش با سازهای ضربی یاد شده این است که بدنه آن به شکل کاسه یا نیم‌کره بوده است. (فروغ، ۱۳۳۶: ۸۰)

طبل ساده: طبل ساده یا میانه، طبل کوچکی است که با طبل گورگه به صدا درمی‌آید. طبل‌های سرچاشنی، گورگه و ساده، به طور متناوب، یک در میان نواخته می‌شوند. این طبل‌ها، مانند کرناها، ذکری ندارند و فقط به عنوان گوس شادیانه به صدا درمی‌آیند.

طبل تخم‌مرغی: این طبل که گاهی مورد استفاده قرار می‌گیرد، طبلی است که از نظر صدا بین گورگه و سرچاشنی قرار دارد و کوچک‌تر از طبل گورگه است.

۳-۵. نقاره در مثل‌ها و زبانزدها

آیین نقاره زدن و نوبت‌نوازی پیشینه درازی در ایران دارد و به تدریج، به فرهنگ و ادبیات شفاهی نیز راه یافته است. در اینجا، به برخی از این موارد اشاره می‌شود:

نقاره‌ها را زدند: کنایه از آنکه خسیسی یا لثیمی، صدقه‌ای داد، لثیمی عطائی کرد یا صدقه‌ای داد. گویند ملکی در آسمان موکل بر نقاره باشد که هرگاه لثیمی دهش و بخشش کند، نقاره بنوازد. (دهخدا، ج ۴، ۱۳۴۶: ۸۲۱)

این آش و این نقاره: نظیر: این ریش و این قیچی یا این گوی و این میدان (همان: ۶۷۶)
نقاره‌خانه را زدند: کنایه از این است که وقت گذشته و فرصتی باقی نیست. (سلحشور، ۱۳۷۷: ۱۷۹)

فلانی نمازش با نقارخانه حضرت بالا می‌رود: کنایه از دیرخواندن نماز است. (همان: ۱۷۹)

دهل دریده، طبل خوردن: دهل دریده، کنایه از رسوا باشد. طبل خوردن، کنایه از رمیدن باشد.

(عمید، ذیل دهل دریده)

شتر نقاره‌خانه است: کنایه است از اینکه گفته‌ها و حرف‌های تو در او اثر نمی‌کند.

کودکی کو حارس کشتی بدی	طبلکی در دفع مرغان می‌زدی
تا رمیدی مرغ زان طبلک ز کشت	کشت از مرغان سلامت می‌گذشت
چون‌که سلطان شاه محمود کریم	برگذر زد آن طرف خیمه عظیم

آیین نقاره‌کوبی یا نوبت‌نوازی در حرم مطهر رضوی ❖ ۸۹

با سپاهی همچو استارهٔ اثیر
اشتری بد کو بدی حمال کوس
بانگ کوس و طبل بروی روز و شب
اندر آن مزرع در آمد آن شتر
عاقلی گفتش مزین طبلک که او
پیش او چه بود تبوراک تو طفل
انبه و فیروز و صفدر ملک گیر
بختی بد پیشرو همچون خروس
می‌زدند اندر رجوع و در طلب
کودک آن طبلک بزد در حفظ بر
پخته طبل است و با آنشست خو
که کشد او طبل سلطان بیست کفل

طبل بی‌هنگام زدن: کنایه از بی‌موقع کوس را به صدا درآوردن. در قدیم رسم بوده است که در ساعات مختلف شب، کوس را به صدا درمی‌آوردند، هنگام بامداد نیز برای بیداری طبل نواخته می‌شده است.

امشب سبک‌تر می‌زنند این طبل بی‌هنگام را

یا وقت بیداری غلط بوده‌ست مرغ بام را
(غزلیات سعدی)

طبل‌زن: دهل زننده و کنایه از غوغا و سروصدا

چون کنی خامش کنون ای یار من
آن چنان کر شد عدو و رشک خو
کز بن هر مو بر آمد طبل‌زن
گوید این چندین دهل را بانگ خو
(مثنوی مولوی)

طبل‌زن گرفتن: کنایه از سروصدا و غوغا راه انداختن، تبلیغات کردن.

تو ز شادی چون گرفتی طبل‌زن
که منم شاه و رئیس گو سخن
(مثنوی مولوی)

کوس محمودی زدن: کوفتن طبل بسیار بزرگ و کنایه از داعیه شهرت داشتن. گویند کوس محمودی کوس بسیار بزرگی بوده است که سلطان محمود برای لشکریان خود به کار می‌گرفته و بسیار مشهور بوده است.

چون محمد شدی ز مسعودی
بانگ برزن به کوس محمودی
(هفت پیکر نظامی)

۴. جمع‌بندی

آیین‌های نوبت‌نوازی و نقاره‌کوبی از دیرباز در ارتباط با زندگی اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و از همه مهم‌تر، مذهبی مردمان بوده‌اند و در هر برهه‌ای از زمان، اگرچه در ساختار و رواج آنها تغییراتی حاصل شده است، تا روزگار ما پایدار مانده‌اند و به عنوان یک سنت دیرینه، از ارزش معنوی خاصی برخوردارند. این سنت دیرپا و دیرینه ایران‌زمین، هم‌اکنون تنها در مشهد مقدس و آستان قدس رضوی رواج دارد اما در سالیانی نه چندان دور در سراسر کشور و در ادوار مختلف تاریخی، بر اجرای آن تأکید می‌شده است. علاوه بر این، بازتاب آیین نقاره‌زنی و نوبت‌نوازی در ضرب‌المثل‌ها، استعاره و سروده‌ها مورد بررسی قرار گرفت چرا که توجه به جنبه‌های گوناگون فرهنگ عامه و بخصوص خرده فرهنگ‌ها، می‌تواند به غنای فرهنگی و وفاق ملی و اجتماعی کمک کند. توجه به این نکته بسیار اساسی، مهم است که آداب نقاره‌کوبی، رسانه‌ای سنتی و دیرینه، از نوع آوایی بوده که در گذری بلند از زمان، خبری را به گوش مردم رسانده و بسیار مناسب است که: رسانه ملی با توجه به فرهنگ عمومی کشور برای تهیه برنامه‌های رادیویی - تلویزیونی در این حوزه تلاش کند.

منابع

- آصف (رستم‌الحکما)، محمدرضا (۱۳۸۰). رستم‌التواریخ. تهران: فردوس.
- ابن‌خلدون، ابوزید عبدالرحمن بن محمد (۱۳۳۷). مقدمه. به کوشش محمد پروین گنابادی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- احتشام کاویانیان، محمد (۱۳۵۴). شمس‌الشموس یا تاریخ آستان قدس. مشهد: بی‌نا.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن بن علی (۱۳۵۰). وقایع روزانه دربار ناصرالدین شاه، تهران: وحید.
- انوری، محمد بن محمد (۱۳۷۶). دیوان انوری. با مقدمه سعید نفیسی به اهتمام پرویز بابایی، تهران: نگاه.

آیین نقاره‌کوبی یا نوبت‌نوازی در حرم مطهر رضوی ❖ ۹۱

- باستانی پاریزی، محمد ابراهیم (۱۳۵۷). **سیاست و اقتصاد عصر صفوی**. تهران: صفی‌علیشاه.
- بیهقی، ابوالفضل محمد بن حسین (۱۳۲۴). **تاریخ بیهقی**. به اهتمام غنی و فیاض، تهران.
- پادشاه، محمد (بی‌نا). **فرهنگ آندراج**. تهران: کتابخانه خیام.
- پهلوان، کیوان (۱۳۹۷). «آشنایی با نقاره و نقاره‌زنی» پایگاه اطلاع‌رسانی مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، بارگذاری در ۱۳۹۷/۵/۳: cgie.org.ir
- پیرنیا، حسن (۱۳۶۱). **تاریخ ایران باستان**. تهران: مهتاب.
- تاورنیه، ژان باتیست (۱۳۳۶). **سفرنامه تاورنیه**. ترجمه ابوتراب نوری (نظم‌الدوله) با تجدید نظر کلی و تصحیح حمید شیرانی، اصفهان: کتاب فروشی تأیید.
- تبریزی، محمدحسین بن خلف (متخلص به برهان) (۱۳۶۱). **برهان قاطع**. به اهتمام دکتر محمد معین، مقدمه‌ها به قلم علی‌اکبر دهخدا، ابراهیم پورداود، علی‌اصغر حکمت، سعید نفیسی، تهران: امیرکبیر.
- ترکمان، اسکندربیک (۱۳۳۵). **تاریخ عالم آرای عباسی**. تهران: امیرکبیر، کتابفروشی تأیید.
- دلاواله، پیتر و (۱۳۴۸). **سفرنامه پیتر و دلاواله**. ترجمه شجاع‌الدین شفا، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۴۶). **لغت‌نامه دهخدا**. تهران: دانشگاه تهران.
- ذکاء، یحیی (۱۳۵۶). «آیین نقاره‌کوبی در ایران و پیشینه آن». **فقر و مردم**. ش ۱۸۰، صص ۴۹ - ۲۹.
- سانسون (۱۳۴۷). **سفرنامه سانسون**. ترجمه تقی تفضلی، تهران.
- سلحشور، سهیلا (۱۳۷۷). **بهترین ضرب‌المثل‌های ایرانی**. تهران: چاپخانه گوهر.
- شاردن، جان (۱۳۳۵). **سیاحت‌نامه شاردن**. ترجمه محمد عباسی، تهران: امیرکبیر.
- عمید، حسن (۱۳۵۰). **فرهنگ عمید**. تهران: جاویدان.
- فرخی سیستانی. ابوالحسن علی بن جولوغ (۱۳۷۱). **دیوان اشعار تصحیح محمد دبیر سیاقی**. تهران: زوار.

❖ ۹۲ فصلنامه فرهنگ مردم ایران

- فروغ، مهدی (۱۳۳۶). «آلات موسیقی قدیم ایران»، مجله موسیقی، شماره ۱۱ اسفند، صص ۳۲ - ۲۴.
- گزنفون (۱۳۵۰). سیرت کوروش کبیر، ترجمه ع. وحید مازندرانی، تهران: بانک بازرگانی ایران.
- مارکوپولو (۱۳۵۰). سفرنامه مارکوپولو. به کوشش جان ماتسفیلد، ترجمه حبیب‌الله صحیحی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- مستوفی، عبدالله (۱۳۴۱). شرح زندگی من، تهران: زوار.
- معیرالممالک، دوستعلی (۱۳۶۱). یادداشت‌هایی از زندگی خصوصی ناصرالدین‌شاه، تهران: تاریخ.
- ملاح، حسینعلی (۱۳۵۴). تاریخ موسیقی نظامی ایران. تهران: مجله هنر و مردم.
- موتمن، علی (۱۳۴۸). راهنما، یا تاریخ و توصیف درباره ولایت‌مدار رضوی (ع)، مشهد: آستان قدس رضوی.